

„ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА“ НА ПАИСИЙ И НАЧЕНКИТЕ НА ЛИТЕРАТУРНИТЕ ВИДОВЕ ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Росица Димчева

1. ВИДОВОТО СВОЕОБРАЗИЕ НА ИСТОРИЯТА НА ПАИСИЙ. В своята студия за Паисий от 1920 г. Б. Пенев посочва всичко по-съществено, което позволява «История славянобългарска» да се разглежда като първа творба на новата възрожденска литература — личния тон в стила и в начина на излагане, идеите и вътрешните свойства на езика. Ученият съпоставя стилистиката на нашия автор с практиката на дамаскинарите. Паисий употребява старите, традиционни форми на дамаскините, но влага в тях ново емоционално и идейно съдържание; заменя фалшивия патос, изразен с похватите на шаблонната византийска реторика, с искрено и живо чувство. При анализа на лиризма на Паисий Б. Пенев отбелязва: «Тенденциите, прокарани в «История славянобългарска», ние срещаме развити по-нататък в подобни лирически форми не само в поезията, но изобщо в патриотическата литература на Възраждането.»¹ Така ученият признава на Паисий не само едно въздействие върху народа, но изтъква и неговия влог в големия прелом в духа и формите на литературата през Възраждането: «Новото, що изразява Паисий, не се изчерпва само с духа и съдържанието на «Славянобългарска история»; ние го съзираме и във формата, в която са изразени духът и съдържанието.»²

Наблюденията на Б. Пенев са доказателство за проникателност в търсенето и всеки, който подема въпроса за потекло и първични форми на възрожденската литература, трябва да се върне към тях. Покрай неговото изследване внимание заслужават и проучванията на В. Велчев, Н. Драгова, А. Крония и Р. Пикио върху отношението на Паисий към неговите извори.³ Грижливата анализа на тези автори, макар и да не засяга пряко въпроса за видовото своеобразие на съчинението на Паисий, подпомага проучването. Ние сме uvedeni в стила и техниката на използваните от монаха произведения, в смисъла и начина на тяхната обработка. Обилно документираните проучвания на Д. Петканова-Тотева («Дамаскините в българската литература», 1965) и

¹ Б. Пенев, Паисий Хилендарски, С., 1920, стр. 99.

² Б. Пенев, История на новата българска литература, С., 1930—1932, т. II, стр. 325.

³ В. Велчев, Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний. Принос към изследване изворите на Паисиевата история (1943); Н. Драгова, Домашните извори на «История славянобългарска»: сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха (1962); A. Cronia, Il Rego degli slavi di Mauro Orbini (1691) e la Storia Slavenobolgarskaja del monaco Paisi (1762): Bulgaria I, 1—2 Roma, 1939; Riccardo Picchio, Gli annali del Baronio-Skarga e la Storia di Paisij Hilendarski, Ricerche Slavistidie III, Roma, 1954.

Б. Ст. Ангелов («Съвременници на Паисий», 1963—1964) дават възможност да се преценят по-точно насоките, в които ще се движат нашите възрожденски книжовници.

Становище по въпроса за новото в Паисиевата творба като литературен вид взема и П. Динеков в статията си «Паисий Хилендарски в историята на българската литература» (1954). Той застъпва гледището, че възрожденецът е написал «ярко публицистично произведение», което го прави «основател на новата българска публицистика». В статията «Развитие на жанровете в литературата на Възраждането» (1969) ученият развива своите наблюдения върху Паисиевата история на по-широка основа, като има пред вид цялостната еволюция във формите на новобългарската литература с всички ония сложни и многообразни причини, които обуславят генеалогията на видовете: литературна приемственост, чужди влияния, език, културни контакти. Авторът счита, че от втората половина на XVIII до средата на XIX в. новата българска литература се развива «изцяло под знака на публицистиката», за което говори силното «публицистично обагрение на различни литературни форми» — исторически, популярно-научни и други произведения: «Преходът от стара към нова литература се извършва по твърде интересен начин. Използват се стари форми, но на литературните творби се придава силно публицистично звучение, за да се подчертае връзката им със съвременността и с актуалната проблематика.» В този процес участва и Паисий с публицистичните партии в «История славянобългарска». П. Динеков основателно търси корените на тези нови елементи не в чуждите източници на хилендарския монах, а в домашната традиция — летописните бележки в българските ръкописи през XV—XVIII в. Авторът засяга и наченките на автобиография в Паисиевата творба, като намира връзка между стилистичното оформяне на послесловието на «История славянобългарска» и «познатата форма на автобиографични бележки в съчиненията на българските писатели от XV—XVII в.»¹.

По-други съображения по въпроса за Паисиевата история напоследък бяха изнесени от Г. Гачев в книгата му от 1964 г. «Ускоренное развитие литературы». Сблъскал се със своеобразния характер на повечето от произведенията на нашата ранна възрожденска литература, където не се чувства ясно разграничение по видове, авторът преосмисля употребяваното за първобитното недиференцирано изкуство понятие «синкретизъм». Гачев се интересува от «синкретизма» на неразвитата откъм форми възрожденска книжнина, която играе роля на «универсална форма на идеологията», преди да се е разклонила в политика, наука, религия, морал, изкуство. Той си поставя за задача да проследи как в условията на ускореното обществено развитие у нас през XIX в. «се осъществява преходът от синкретична към собствено художествена литература». От това гледище «История славянобългарска» се схваща като «енциклопедия на народознанието»². Гачев набляга повече на «фолклорно-епическото повествование» на Паисий, което съгласно мнението на автора трябва да се смени с «по-абстрактен метод на отражение на битието в съзнанието», без да проучва във връзка с предходното и следващото развитие на литературата ни наченките на памфлетна полемика, на автобиография, на нов лиризм с елегичен или възторжен тон.

¹ П. Динеков, Паисий Хилендарски в историята на българската литература. — Известия на Института за българска литература, 1954, кн. 2, стр. 49—66; Развитие на жанровете в литературата на Възраждането, Из историята на българската литература, 1969, стр. 174—188.

² Г. Гачев, Ускоренное развитие литературы, М., 1964, стр. 20, 42, 100—101. Трезви мисли относно схващанията на Г. Гачев изказа П. Динеков в статията си «Развитие на жанровете в литературата на Възраждането»: цит. съч., стр. 179—180.

Настоящата статия е опит да се проучи ролята на Паисиевата история в еволюцията на литературните форми през Възраждането.

Както при всяко начало на една литература, в «История славянобългарска» на Паисий срещаме някои от елементите на видовете, които ще се разработват по-късно. Като предчувствие и в опростен вид тук са дадени някои от формите на патриотическата и полемическата литература оттогава. Паисий не е историк, минал здрава школа, но създава първата българска история, не е памфлетист, но пише памфлет; не е лирик, но от неговото произведение ни обляхва душевен лиризм и без да е елегик, творбата му е проникната от остра елегична чувствителност. Той не е мемоарист и все пак оскъдните автобиографични вести загатват една нравствена криза, която променя живота, като открива един дълг и една обществена мисия. Изображението на такова изживяване определя законите на оформянето при автобиографията. В творбата на Паисий срещаме за първи път героичните исторически мотиви на нашата литература.

«История славянобългарска» има своето място сред произведенията на българската и на славянската възрожденска историография, надмогнали далеч средновековните хроники и летописи. Заедно с непознатия монах, написал по същото време «Зографската история», и с йеросхимонах Спиридон, съставил през 1792 г. своята «История вкратце с болгарском народе словенском», Паисий полага началото на проучването на историята на българския народ, както то е застъпено после от Хр. Павлович, К. Фотинов, Д. Войников, Г. Раковски, Г. Krъстевич и М. Дринов. Покрай внушенията от Паисий голяма роля се пада на въздействието на романтиката и непридирчивата метода на Ю. Венелин, докато Г. Krъстевич и М. Дринов излизат от по-добра школа и достигат до по-солодни теории.

Творбата на Паисий се доближава до някои произведения на сръбската историография: съчиненията на историците хронисти по лични подбуди Джордже Бранкович и Василие Петрович («История о Черной горы», 1754), на патриотически въодушевените Павле Джулинац (1765) и Йован Раич (1768).

Съчинението на Паисий ни интересува не като историческо произведение, както е случаят с интересното изследване на съветския учен А. Н. Робинсон «Историография славянского возрождения и Паисий Хилендарский (Вопросы литературно-исторической типологии, 1963)», но като начало на новата българска литература и като първо указание за насоките, по които ще възникват и еволюират нейните форми.

2. НАЧЕНКИ НА АВТОБИОГРАФИЯ. Дамаскинарите — съвременници на Паисий — свикват да оставят автобиографични вести, да правят някои признания, което говори за известен ръст на индивидуалното съзнание. Докато старобългарският книжовник крие старателно своето лично аз и се стреми към заличаване на индивидуалния тон в книжовното дело и към заместването му с конвенция, Йосиф Брадати, поп Тодор Врачански, Йосиф Хилендарски и др. са личности, които се издигат над обикновените книжовници със свой облик, с нравствени, просветни, обществени и родолюбиви идеали. Религиозното чувство тласка тези съвременници на Паисий не към бягство от живота и уединение, а към хуманитарна проповед. Преданост към паството, ревност за просветна дейност, обич към книгата са подбудите, които карат дамаскинарите да пренебрегват понякога аскетичната скромност на средата си и да споделят с читателя своя опит. В проповед, поучения или приписки към съставяните сборници те предават искрено и наивно нещо от преживяното, откъслечни факти, автобиографични съобщения, както и малки изповеди и размисли, които засягат някои от чертите на тези книжовници и разкриват известна подробност от техния живот. С основание Д. Петканова-Тотева вижда в тези признания с всичко

наивно-просто на стила «онова внимание към собствения живот и преживявания, което се свързва с едно ново явление в онази епоха — пробуждането на интереса към личността... и води до появата на нов жанр в българската литература — възрожденската автобиография»¹.

Представа за възможностите на книжнината ни в тази насока, при по-благоприятните условия за изява на индивида в Австро-Унгарската империя, дава автобиографията от 1757 г. на епископ Партений Павлович — един от малцината самобитни дейци на ранното Възраждане у сърби и българи. Отзвук на самочувствието на една нова личност, проявила склонност да говори за себе си и за своята обществена дейност, това жизнеописание не е така тясно свързано със започващия у нас книжовен живот и не упражнява влияние върху наценките на автобиография в новата българска литература. Предходник на хилендарския монах, Партений Павлович е склонен да подчинява етническото начало на обществено-религиозното и е все още далеч от националната самоувереност и българското самосъзнание на пророка на нашето Възраждане.

Автобиографичните вести, които срещаме у Паисий, са също тъй оскъдни и непълни, както и при дамаскинарите. Но стимулът за оставяне на тези бележки, съществено различен от мотивите, които движат съвременниците, говори за духовен ръст, станал възможен при новите икономически и обществени условия:

«По малко снадеше ме ревност и жалост по рода своего болгарского, защо не имат история заено съвкупленна за преславная деяния времена рода нашего и светих и цари. Тако и укараху нас многажди сербие и греци, защо не имеем своя история. . . Тако аз призрех свое главоболе, яко за много време страдах, тако и утробю болех велми, и то от желание много, що имях, презрех»² (стр. 84, 85).

Паисий изживява едно нравствено сътресение, една криза в народността си честолюбие, която издъно засяга и превръща неговата душа, открива смисъла на неговия живот — идеята да напише българска история, да пробуди у народа инстинкта за родово самосъхранение и борческата национална мисъл. От тази криза той излиза вътрешно свободен и с прояснен дух. Волята се съсредоточава в една посока, за да се преодолеят всички ограничения.

Тук ние стоим пред едно самосъзнание, при което се стига до окончателно самоопределение. А историята на автобиографията през Възраждането е в известен смисъл история на българското самосъзнание. В най-висшите си форми произведенията от този литературен вид изникват от подобни вътрешни предпоставки, от каквито се раждат и оскъдните бележки на Паисий. Скорните признания на възрожденеца могат да се проявят в по-развита форма едва след 40-те години на XIX в., когато националното самосъзнание се пробужда в отпор срещу панелинизма. Тогава настъпва преломът в убеждения и симпатии с трагизма на раздвоението и прехода от пасивна към активна позиция, както разкриват това изповедите на Неофит Бозвели, А. Робовски, Ив. Селимински, писмото на Сотир Чавдаров от 9. XII. 1843 г. до Неофит Рилски, спомените на Иван Добровски, разкритията на Раковски. Преломът в мирогледа и в съвестта е съпроводен с дълбоки кризи, от които българинът излиза с обновено народностно съзнание и нови планове за обществена дейност.³

¹ Д. Петканова-Тотева, Дамаскините в българската литература, С., 1965, стр. 174.

² Всички цитати са по изданието на Йорд. Иванов от 1914 г.

³ Срв. Ив. Д. Шишманов, Иван Добровски, Български преглед, II (1896), кн. 7—8, стр. 19; М. Арнаудов, Априлов (Живот, дейност, съвременници), София, 1935, стр. 85; писмо на Сотир Чавдаров до Н. Рилски от 9. XII. 1843; Ив. Снегаров, Принос към биографията на Неофит Рилски (Гръцки писма до него), София, 1951, стр. 295; писмо на Ив. Селимински до Г. Золотович от 24. XI. 1843; Библиотека д-р Ив. Селимински, XIV (1931), стр. 29.

У Паисий наблюдаваме само наченки, а пълното оформяне идва далеч по-късно у Григор Пърличев, поставил като конститутивен елемент в центъра на своята автобиография едно сродно изживяване, една душевна криза, която уяснява миналото и определя бъдещия жизнен път («Късаше ми се сърцето. Оскърбен в народното честолюбие, тлеех от гнева и не можех да го изляя»). От Паисий не би могло да се очаква повече поради аскетичната скромност на средата, от която той излиза, и при отсъствието на всякаква по-сериозна психологическа анализа дори и в народните песни, където героите не притежават нюанси в характерите и вторични черти. У възрожденския историк всичко е само загатнато, но то е симптоматично както за оня преврат в душите, настъпил вследствие социалните изменения, довел до възраждане на народността и до отхвърляне на гръцките домогвания, така и за психогенезиса на един нов литературен вид — автобиографията.

Малкото произведения от този вид, които ни е оставила възрожденската литература, са интересни като «документи за историята и за човека» (братя Гонкур), като «свидетелства за психологията на един индивид и на една епоха» (Иполит Тен), като «продукти на поезията» (Балзак) и като принос към «големия процес на освобождаването на човешката личност» (Гьоте).

Като успоредица към явленията в България може да се изтъкне наличието на автобиографични данни в историята на Йован Раич. Сръбският историк съзнава високото назначение на своето дело, за което е работил като «трудолюбива пчела». Той оставя някои вести за себе си, без да прави признания, които да загатват неговите изживявания, както наблюдаваме това у Паисий.

3. ИСТОРИЧЕСКИ РАЗКАЗ И ПАМФЛЕТ. «История славянобългарска» започва с едно интимно обръщение към читатели и слушатели — похват едновременно на разказвача и на проповедника:

«Вземлите вы, читатели и слишатели, роде болгарски, кои ревнуете и усрдуевте по своего рода и по свое отечество болгарское, и желаете разумети и знати известно заради своего рода болгарскаго, и за ваши отци и преотци, и царове, и патриарси, и светых, како са испрво поживели и преишли, и вѣм потребно и полезно ест да знаете извесно деяния отецъ вашихъ, како що знаютъ сви други родове и язици. . .» (стр. 5).

Авторът се намира сред кръг от слушатели, които призовава да чуят с внимание неговия героическо-епичен разказ за славните дела на предците. И същевременно той е проповедник, който иска да съживи заспалото чувство за миналото и да пробуди национална гордост, способна да преобрази издъно душите. Непринуденото общуване на разказвача с една действителна или въобразена публика при трогателна простота в обръщенията — тази първична епическа ситуация, от една страна, и, от друга — страстната импровизация на проповедника, който има пред себе си отзивчива, съчувствено или неприятелски настроена аудитория и изживява писаното си слово като говорена, жива реч с всичката ѝ нервна отсеченост и с всичките ѝ внезапни движения — това са двата основни начина на Паисий за излагане. Единият от тях изисква спокойно обсъждане и съзерцание, а другият — напоена от национален патос дикция. Вътрешни предпоставки за възникването на такъв вид творчество са склонността към съзерцание на историка, обзет от видението на величието, падането и бъдещето на своя народ, и острата чувствителност, волята за противодействие на патриота, уязвен в националните си чувства. Тази двойна енергия на духа, това единение на активното и съзерцателното начало у първия възрожденски писател ни увеждат в съчетанието на разказ и памфлет, на проповед и история в неговата творба.

Дамаскинарите обичат също да се отклоняват от разказа и да се обръщат към читатели и слушатели с различни бележки, тълкувания и пояснения.

Редом със старата дидактична традиция на разказа-поучение идва една по-остра и по-определена проповед срещу обществените недъзи, както наблюдаваме това в скептичното отношение на монаха Даниил към монашеския аскетизъм («Житие на Иван Рилски») или във вълнуващата беседа на Йосиф Хилендарец за нуждата от просвета («Слово за ползата от четенето») и особено в критиката на Йосиф Брадати над обществени неправди, над вероотстъпници и нравствено ограничени душевни водачи.¹ Но докато дамаскинарят от гледището на моралиста внедрява забравените по време на робството етични правила на християнството, укрепва верските чувства, бори се срещу варварски обичаи, осъжда социални неправди и се грижи за просветата на народа, хилендарският монах е движен от гения на националното съзнание. Паисий се обръща към целия народ, към всички българи, които «ревнуват и усърдствуват по своего рода и по свое отечество болгарское». Кръгът от слушатели на епически героични дела се е разширил до народ. Проповедникът не говори само пред своето паство, както правят това Йосиф Брадати и поп Тодор Врачански, когато избличават пороци, суеверия, робско малодушие или зоват към просвета. Неговото слово е дало определено, граждански-национално звучене. Той решава основните въпроси на своята съвременност, обосновава активната национална идея. Новият елемент, който отделя «История славянобългарска» от държаната в сродни форми проповед на дамаскинарите, е уведената от Паисий памфлетна полемика по най-актуалните обществени въпроси. Непознат дотогава е националният патос, възпламенен от голямата идея за въздигане на народността.

При мисълта за българите, пренебрегнали своя род, Паисий не може да се успокои, докато не излезе гнева си в едно памфлетно избухване, което трябва да стресне и опомни загубилите народностно честолюбие. Той напуска спокойния тон и историческата повест за величавите дела на предците се превръща в памфлет срещу отцегурателите. Цял в настроението на момента, Паисий навлиза изведнъж в предмета, за да наложи своята преживяна истина и своите убеждения:

«А кои не любат за свои род болгарски знати, но се обръщат на чужда политика и на чужди язык и не радат за свой язык болгарски, но се учат четати и думати по грчки и срамат се да се наречат болгаре, — о, неразумне и юроде! Поради что се срамиш да се наречеш болгарин и не четиш по свои язык и не думаш или не са имали българи царство и господарство; за толико лета царствували и били славни и чуени по сва земля, и много пути я силни римлане и от мудри грци дан зимали. . .» (стр. 5).

Паузата между двете фрази, в която като че ли се набира възмущението, и последващият страстен укор и пророческо патетичен тон при това движение и това качване на речта разкриват най-добре памфлетиста, който откътва набраното в душата и търси прекия път към сърцата и умовете на хората.

Памфлетистът е проникнат от страстен патриотизъм, а всяка страст клони към драматично движение. Силното душевно възбление, извикано от делата на съотечественици, които малодушно отстъпват от народността си и стават нейни врагове, буйният протест срещу виновниците за българския упадък естествено водят към диалогично изложение. Паисий не е историк, който изследва по правилата на научната критика мненията по даден въпрос и оборва вероятни възражения. Той опровергава възгледи, които имат своите застъпници в живота.

¹ Д. Петканова-Тотева, Един непознат съвременник на Паисий Хилендарски (Йосиф Хилендарски).—Език и литература, XVII, 1962; Дамаскините в българската литература, стр. 119, 204, 212.

Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, С., 1958, стр. 69 и сл. Покрай дамаскините трябва да се имат пред вид и летописните бележки, посветени на актуални съвременни събития: П. Динев, цит. съч., стр. 177.

Паисий има пред вид самите носители на тези възгледи, влизал е в устен спор с тях и познава техните аргументи. Той престава да бъде разказвач, обкръжен от внимателни слушатели, и се чувства като проповедник, заобиколен от нетърпеливо взираща се, вслушваща се и реагираща тълпа. Затова прибегва към формата на полемично обсъждане, към правдиво противопоставяне на различни схващания и импровизира пред предполагаемата публика един разговор със своите противници. Паисий заговаря родоостъпниците («Но от що се ти, неразумне, срамиш от свой род и влачиш се на чужд язык. . .»), притъкмява въпроси и отговори («но се, рече, грци помудри и политични, а болгаре са прости и глупави. . . аз на то в кратце ти скажу. . .»), полемизира («Но вижд, неразумне, от гръци има много народи по мудри и славни дали оставя некои гръг свои язык. . .»), иска да затрогне една чувствителна струна — самолюбието и самоуважението на своите съотечественици. Така той въздейства пряко върху слушателите, убежда ги в борбата на противоположни възгледи, за да ги застави да изберат правилния път — запазване на националната самобитност, като се зачатат езикът, традициите и историческото минало.

Отреагирал набраното възмущение с инстинктивен усет за формата и за ефекта, отразил своя емоционално-волев живот в строя на речта, Паисий подхваща отново историята на народа, която се разкрива в светлината на една племенна и национална сага с привлекателната наивност и примитивна простота на описание и език. Това, което се разказва, вече се поставя в известна далечина. То не въздейства така непосредствено, изисква по-друга душевна нагласа. Памфлетният изблик е освободил автора от нервната възбуда, възстановил е нарушената хармония на духа, като е довел до известно вътрешно уталожване. В просветленото настроение на епика Паисий подзема своя разказ за историческото битие на народа, за да мине, както е присъщо на активната му натура, отново към полемика, към убеждаване и популяризиране на схващанията си.

Така разказът за миналото и критиката на съвременността вървят заедно. Воден от волята да влияе върху умовете и сърцата чрез движена от страст и въоръжена с логика и доводи реч, Паисий е всякога склонен да наруши епическата дистанция и да мине от по-обективно историческо видение към проповед на идеите си. «Зри деяния, их, читателю, и познай истиню и zde в кратце начертахом» (стр. 14) — настоятелно говори той и се впуска в доказателства за завоеванията на българските царе, за да подеме после своята повест: «Паки поидем на первая повест.» Разказал за родословието на сръбските крале, възрожденецът насочва вниманието на своята аудитория към неоснователността на сръбските претенции за велико минало, като се предава на иронични подмятания по адрес на «празните речи» на самозваните сръбски историци:

«То, читателю, в кратце рече се поради сrbие и болгари, и Стефана, и Шишмана за то именют и до нине сrbие и порицают болгаров от безумие мнит им се да су више били они испрво славни с кралевство и войска, и земля от болгари» (стр. 40).

На друго място Паисий предупреждава: «Внемли zde опасно, читателю.» Повествованието се превръща в пламенен памфлет срещу домогванията на лешената от всякакво историческо и нравствено основание гръцка духовна власт. Силен с логиката на историческите факти, възрожденецът иска да съживи волята за отпор, като внуши потрес от пагубното мъртило, заличило спомена за свободната българска патриаршия и обрекло на обидно унижение един многоброен народ. Когато докосва темата за невероятния контраст между делата на гръцките владци и евангелските правила, Паисий изпада в афективно състояние и излива възмущението си в едно патетично проклятие в стила на евангелската проповед:

«. . . тако и они архиереи, що с турска сила, а не со архиерейское правило творят болгаром велика обида и насилие, и они по свое дело и безсовестие възприимут мзду свою от бога по речено му: яко ти въздаси комужду по делом его».

Изрекъл в пророческа възбуда това проклятие против враговете на божия и човешкия закон, Паисий се настройва по-спокойно и подхваща своята прослава на българските светци. Така неговата история твърде често приема облика на реч пред невидимите слушатели с всичкия ѝ добре улучен ораторски ход. Памфлетните екскурси в историята най-добре разкриват личния тон и волевото на духа у Паисий, готово всеки момент да мине в действие. С иденте, с агитацията и с полемичния си талант хиландарският монах намира тематиката и езика на памфлета така, както ще го обработват по-късно Н. Бозвели, В. Априлов, Г. Раковски и Ив. Селимински. Паисий е предвестник на една цяла полемична литература у нас, насочена към отхвърляне на чуждия духовен гнет, към критика на гръцката денационализаторска и експлоататорска верска политика. Авторът на «История славянобългарска» подготвя в идейно и формално отношение диалозите на Неофит Бозвели. Предшественик на големия агитатор за черковна свобода, Паисий желае да въздействува върху общественото мнение, да подтикне своите сънародници към разговори за съдбата на нацията и да даде насоката на тези разговори. Той ни увежда и в първите стълкновения между двата противоположни светогледа в българското общество: единият — национален, обхванал език, бит, нрави, образование, политически и религиозни права, а другият — егоистичен, включил родоотстъпничество, гъркомания, погрешни представи за нравствените и обществени ценности. Но това са само симптомите, само наченките на вида. Те ни подготвят за личността, която при свършено нова обстановка трябва да ги доведе до зрелост. Пророкът на нашето Възраждане не би могъл да постигне това, защото тогава липсват предпоставките за такова творчество — развитие на обществения живот, неспокойствие на духовете, воля за обществено мислене, поставяне въпроса за извоюване на една българска йерархия на страстна и всеобща дискусия. У Неофит Бозвели диалогът като орган на полемични мисли и полемични настроения вече напълно надмогва монологичното изложение в памфлета. Конфликтът между двата враждуващи лагера с всичката непримиримост между българския народен дух и домогванията на фанариотите се разкрива в своята рязка, наложителна неизбежност.

4. ПРИМИТИВНО ЕПИЧЕСКО ВЪОБРАЖЕНИЕ. Историкът подрежда и осветлява фактите в зависимост от предварително поставена цел, търси в миналото насоки за волята и делата на съвременниците. За разлика от писателя той се обръща не толкова към въображението, колкото към разума. Въпреки това настроението на духа, от което изтича необходимостта от създаване на историческо произведение, е сродно с онова състояние, при което писателят със строителната сила на въображението създава едно епическо произведение. Както историкът, така и епическият писател имат за предмет големи събития, които разкриват духа на народа и дават полет на въображението. И двамата трябва да се издигнат над своята материя, за да я обзрат като цялост. Без да пресушават жизнената реалност, трябва да доловат по свой път субстанционалното, вътрешната истина, която стои зад всички превратности, и така да ни свържат по-здравосъветно. Разбира се, докато у историка тази истина говори само на ума, у епическия писател тя говори на въображението с живописи на душите и на времената. И при епоса, и при историята изпълнението предполага по-голямо напъгане на силите и по-дълга предварителна подготовка.

Паисий излиза от достъпната му историческа книжнина. Ползува руския превод на «Annales ecclesiasticae» от Ц. Бароний, който подобно на средно-

вековните хронисти увежда събитията едно след друго според годината, в която са се случили, като съчетава документиран исторически разказ с религиозен епос. Учи се от рапсодичната маниера на Мавро Орбини (руския превод на «*Il Regni degli Slavi*»), представител на хърватско-далматинския «бароков славизъм» и изпитал силното внушение на полската хуманистична историческа школа от XVI в. (Маций Стрийковски, К. Варшевицки и др.) с нейните идеи за славянско самосъзнание, за братство, общ произход и единство на всички славянски племена.¹ Паисий грижливо издирва домашните исторически извори, както те са запазени в летописните екскурси в житията на писателите от школата на патриарх Евтимий, в грамотите на Ив. Александър и Ив. Шишман, в житията на Георги и Никола Софийски, в славянската книжнина в светогорските манастири («Рай мысленный», «Житие на св. Сава») и пр.

В изложението си нашият историк се придържа към своите източници, като или се осланя пряко на тях, както е случаят с повечето заемки от Цезар Бароний, или прибегва към по-свободен разказ на използваното от Мавро Орбини, или пък грижливо подбира и комбинира материала, почерпан от домашните извори.

При всичко заето и компилативно в неговото съчинение Паисий притежава дарба на разказвач и една склонност към съзерцание, към издигане над случайното, временното и безутешното, която му позволява да обгърне своя исторически материал, да го подчини на една патриотична концепция и да прозре с гениална интуиция пътищата и целите на народното движение. Въпреки всички слабости в композицията в «История славянобългарска» личи план, разпоредба на материала, като се излиза от една представа за цялото. Вярата на възрожденеца в една тайна необходимост, която поддържа световните закони и запазва народите при всички изпитания, има както поетическо-мистически, така и примитивен историческо-емпирически произход. Това различава Паисий от учените-историчи с тяхната критическа метода и обосноваване на явленията, различава го и от обикновените разказвачи на случилото се някога с тяхното подвижно въображение. При отсъствието на по-сериозна историческа школа възрожденецът навлиза в тази скрита същност чрез своето патриотическо вдъхновение, което го заставя понякога да заема по-свободно отношение към материала, да се вживява в разказа и да прибегва до въображението си. Той схваща тази закономерност не само чрез едно проникнато от патриотическо чувство съзерцание на героичното минало, но и чрез медиума на религиозното си въодушевление като божествено провидение и мъзда. Паисий достига до историческата необходимост и по емпирически път, когато обосновава върху познанията си за историческото минало и върху непосредствения си опит от настоящето своята активна национална идея. Всичко това прави хилендарският монах не само първи историк, но и първи поет на нашата история, която добива в неговия разказ нещо от очарованието на един първобитен народен епос.

Наличието на цялостен общ поглед, способността за водене на разказа, както и поетическо-мистическата вяра в една закономерност, която се долавя зад пъстрото множество от събития в българската история, свидетелствуват за известно, макар и съвсем примитивно епическо въображение у Паисий, което го отличава от неговите съвременници — неизвестния автор на «Зографската история» и йеросхимонах Спиридон. Двамата последователи на възрожденския историк не притежават неговото умение на разказвач и не постигат наивната епическа картинност на неговото произведение, нито пък са способни да се

¹ За Мавро Орбини и полските историци у И. Н. Голенищев-Кутузов: *Италийское возрождение и славянские литературы XV—XVI веков*, АН СССР, М., 1963, стр. 315, 320, 330.

издигнат над чисто фактическото и да разгадаят чрез миналото настоящи и бъдещи съдбини на народа си. Изложението на Спиридон не внушава представата за нещо цялостно и завършено, както и сбитият разказ на зографския монах напомня съдържаното изложение на летописите.

В «История славянобългарска» може да се набележи една вътрешна линия с изходен момент библиейския мит за разселването на народите и сказанието на славянските летописци и историографи за потеклото на славяните,¹ после перипетията на едно героично минало, величавата борба за освобождение от гръцко робство като централна ситуация, внушително представена в общи черти с чудесния елемент на легендата и с апотеоза на българското юначество, накрая съдбовния обрат при падането на България под турско робство. У Паисий наблюдаваме една дейност на въображението в попълняне на празнините с указания на места, на обстоятелства, на речи, с мотивиране на случките и постъпките. Възрожденецът подсилва напрежението в разказа за смута в душата на Муртагон, подчертава драматичното във войната между Асен и гръцкия цар Алексей, героичното в предсмъртните думи на крал Батой или хумористичното при паническото бягство на цар Алексей, извлича морала. Склонността към анекдотичното (например епизода с гръцкия генерал Фока), вкусът към подробности са характерни за разказвачите от всички времена. Докато драмата не търпи анекдота, той намира своето място в епическото и историческото изложение. Още Херодот има особена склонност към мимоходом вплетения, характерен и цветист анекдот.

5. ГЕРОИЧНИ ИСТОРИЧЕСКИ МОТИВИ. Паисий увеща за първи път историческите мотиви в нашата нова литература. Действително в старата книжнина се срещат летописни бележки, които разкриват моменти от героичното минало на свободната някога държава. В произведенията на патриарх Евтимий и на писателите от неговата школа често се срещат летописни екскурси. При надвисналата опасност от турско завоевание книжовниците от XIV в. се стремят да държат буден спомен за славните победи на българските царе. Запазеното в старата книжнина не влияе пряко върху обогатяването на новата литература с теми, които съживяват патриотичния копнеж. Може да се говори за едно косвено въздействие чрез историята на Паисий, който познава и ползува летописните партии в житията на Евтимий.

От произведението на Паисий водят началото си историческите мотиви на нашата литература. От съчиненията на Цезар Бароний и Мавро Орбини, от достъпната в светогорските манастири старобългарска и славянска книжнина възрожденецът подбира исторически ситуации, запечатали героични събития, драматични перипетии, факти от миналото, в които се оглежда съдбата на народа. Със своята дълбока интуиция и патриотическа чувствителност той долавя всичко съдбовно и възвишено на тези исторически превратности и героични дела и ги издига като феномени на народния дух, които подхранват вярата в едно бъдещо общо прераждане. Например победата на Асеновци над гърците добива във възторжения разказ на Паисий символично значение. Историкът вижда в нея осъществена повелята на необходимостта, която тълкува като божествена промисъл и възмездие над поробителите. Така доловени, обобщени и почувствувани, тези исторически събития стават обикнати мотиви в нашата възрожденска литература. Сред тях изпъкват историческо-баладният мотив за победата на хан Крум над византийския император Никифор, трагичните перипетии в съдбата на Самуил, драматичната изненада при убийството

¹ За историята на научния мит за потеклото на славяните и трактовката му от Паисий у А. Н. Робинсон: *Историография славянското Възрождение и Паисий Хилендарский*, М., 1963, стр. 84.

на Асен от Иванко, трагичните последици за България от братското несъгласие между последните български владетели и пр.

Въпреки целия наивитет на разказа и елементарната характеристика на историческите лица тези малки поетически концепции показват известно разнообразие в градация, ретардация и щастливи перипетии, в героични, трагични или комични положения, в отсенки на добродетели или пороци. Като ситуации, дали простор за национално-революционния патос или за сантиментално-романтичната чувствителност на времето, те привличат възрожденските писатели и книжовници, които в зависимост от дарованието си влагат своеобразна разработка и тълкуване на отправната ядка, стремят се към едно по-сложно разчленение на мотива. Най-често липсата на обилен материал в изворите на историята открива възможност да се фабулира свободно, да се разсъждава в съгласие с новите обществено-политически идеали.

Покрай Паисиевата история, която бива отпечатана от Христиаки Павлович през 1844 г. въз основа на няколко нейни ръкописни обработки, като извор на исторически мотиви през началото на Възраждането се ползват и Венелиновите «Критически издирвания за историята българска», преведени в 1853 г. от Ботьо Петков. Известно въздействие в същата насока упражнява и трудът на далматинския монах Андрия Качич-Миошич от 1756 г. «Razgovor ugodni naroda slovinskoga», който съдържа исторически разкази за славянските царе и песни в духа на сърбохърватските народни песни и предания за славни лица и юнаци.

6. ЛИРИЗЪМ. Лирикът по предимство се чувства сигурен при разкриване на собствените си страсти и мечти, но не и на една историческа действителност, където са нужни широки картини и подробни развития. Това по-строго разграничение между видовете творчество, оправдано при една литература с развити форми, не се отнася в неговата категоричност до нашия начинател. Паисий не е лирик, но неговата история издава една повишена чувствителност, обляната е от лирически трепет. Историческите събития са наивно лирически почувствувани и изложени. Лиризмът на Паисий изтича от едно топло, интимно и активно чувство — от дълбокото патриотическо вълнение на «уязвена лирическа душа» (Ив. Шишманов). Възрожденецът признава: «По малу снесах ме ревност и жалост по рода своего болгарского.» Емоционалният тон на старобългарския глагол «сънедати» (ям, гриза, разяждам, топя, стопявам) ни загатва едно силно изживяване, една мъчителна болка, която е вътрешният подтик за създаване на «История славянобългарска». Паисий излиза от това настроение и го пробужда у своите четци. Със своята остра патриотическа чувствителност той прониква в националното минало, срoдява се интимно с българската народна индивидуалност, отразена в преданието, запазила своите нравствени качества въпреки всички исторически превратности:

«Аз излиха поревновах по рода и отчество болгарское и много труд сътворих събирати от различни книги и истории, дондеже събрах и съвкупих деяние рода болгарского в книжицу сию ради ваша полза и похвала...» (стр. 5).

Отзвук на сърдечен живот и на душевни бури, тези моменти в историята на Паисий ни увеждат в основните насоки на неговото лирично вълнение: апотеоза на народностни черти, оцелели от незапомнени времена, и елегичните ноти на романтично-патриотичната носталгия.

Преди Паисий среща лирични ноти в някои встъпления и заключения към проповедите на дамаскинарите.

Йосиф Брадати споделя своята болка от невежеството на народа, забравил по време на робството етичните правила на християнството:

«И да молим се богу за вси братиа наша, иже есу по разълична месте расеяни, ни църква видут, ни изповед знают, ни поучение слышут, и тако от глада умирают. А не от глад ради хлеб и вода, нъ ради поучительное слово. . . Ради такови егда помислим, от жалъби сагрязает ми са сердце.»¹

При друг случай рилският проповедник импровизира едно лирическо признание, в което има емоция и вътрешно движение:

«По велики рани приемае душа от любов, нежели от ненавист. Кая ми полъза от слънце ясно сяющаго, егда печал вас ради помрачае ми очи? . . . Вие сте моя радост и веселия, вие сте свет очима моима. Егда вижду ваше изъправление, тогда изпълнае се душа моя с радост и веселие. Понеже вие сте мои отци и матери, и сестри, и братиа, и сародници, и чада мои.»²

По-друго е въздействието на лиричния тон на Паисий. Възрожденецът долавя ония съкровени патриотически пориви, копнения и предчувствия, които полусъзнателно или сподадено са дремели у българина, възприема ги и ги вглъбвява. У него те изпъкват с особена интензивност и изненадващо ясно като трайно жизнено настроение. Лиричното вълнение се подема от душата, за да заговори душите. Като описва историческите съдбини на народа през своята душа, Паисий пробужда у своите съвременници множество нюанси на патриотичното чувство. Той подтиква четците да открият у себе си това чувство, да изпитат искреността и дълбочината на изживяванията си. Така той разгръща на своите читатели и слушатели нови страни на вътрешния живот, дава им нова вътрешна светлина, която да ги ръководи. Задушевият лиризм често се сменя с по-дълбока афектация, със сатирически тонове или пък с наставнически интонации.

В историята на Паисий лиризмът избликва в апотеоз на българската народност, на българските владетели, които били «славни и чуени по сва земля», на българските светци и учители, на българския език. Моментите на апотеоз възникват при изблика на патриотическо въодушевление у автора от срещата му с неговия възвишен предмет — героичното минало на отечеството и нравствените качества на народа, отразени в исторически съчинения, запазени паметници и документи на свободната някога държава. Тогава настъпва едно вътрешно раздвижване, наставка един подем в чувствата, долавя се един сърдечен трепет, които се предават и на читателя:

«Тако остана пуста земля греческая без воинство сами числат 300 хиляди воиска погибла греческая на Болгария побнена и поробена. Тако отмастил съм Бог царем греческим . . . докле погубили все свое воинство и обнищало царство их. . . Тако се прославил (Асен) на земли паче многих цари и крали именовал се цар вселенски, защо имеял себе кесари римские даници и прочи крали покорил. Славно било име его» (стр. 38—39).

«Свети крал Тривелиа. . . бил благополучен, веледушен, мудар. . . и велики угодник божи. . . велики предводител и светилник болгарски. На велика полза даровал его бог народу болгарском якоже Моисея роду иеврейскому и Константина цара латином и гръком тако и того болгаром» (стр. 62).

Моментите на апотеоз ни загатват едно лирическо вълнение, което е далеч от поетическото вдъхновение, проявление и оформяване. Не е странно, че такива моменти в историята подтикват първите наши стихотворци (Христовул Костович, Сичан Николов и Димитър Попски) да пишат оди за славното минало на България. Лиризмът в апотеоза на героичното минало на българите, във възхвалата на род, отечество, заслужила личност или в апела към патриотизма на сънародниците добива най-развитите си форми в химната и одата.

¹ Б. Ст. Ангелов, Съвременници на Паисий, С., 1963, стр. 59.

² Пак там, стр. 71.

7. ИСТОРИКО-РОМАНТИЧНАТА НОСТАЛГИЯ КАТО ЕЛЕГИЧНО НАСТРОЕНИЕ. Покрай патриотическото въодушевление миналото пробужда и други чувства. Отвратен както от коварството на гърците, потъпкали националното достойнство и просветата на българите, така и от турската тирания, Паисий отправя трагически поглед назад към едно идеално минало на независимост, държавна мощ и културен живот:

«Не са били наши български царе и патриарси и архиепископи без летописни книги и кондики и за толико лета царствували на земи имали са исторични царски и кондики архиепископски. . . , а когато узели турци българска земя напрасно погازали и поपालили цркви, манастири, царски и архиепископски дворове» (стр. 7).

«Тако българи от вси народи словенски прежде приели православие, прежде имели себе патриарха и цара, и по своему языку читати почели. Но Болгария на стреле турчином близо Цариград, за то су весма озоблени и пограни българи от турков. . . » (стр. 71).

Пробужда се историко-романтичната носталгия. Това елегично настроение прониква творбата на възрожденеца и се предава като душевна струя на нашата патриотична поезия.

Историко-романтичната носталгия, която събитията на миналото наваяват у разочарованите в настоящето, е ново явление в нашата възрожденска литература, непознато за старата книжнина. Духът на християнската епоха с нейното религиозно въодушевление, с поривите към свръхчувственото и бъдното е чужд на елегичното съзерцание. Погледът на християнския писател не е обърнат назад, към миналото, а е насочен по-скоро към едно есхатологично видяно бъдеще с обещанията за спасение на душата в отвъдното. Както античната трагедия с представата за съдбата, така и елегията не може да бъде обработвана през средновековието.¹ Понятието «елегия» става синоним на «плач» (*thronos*), Плачовете не са елегии, но могат да бъдат проникнати от елегични възпоминания по отминалото (например често срещания мотив за майчината сръб в плача на Богородица при кръста). Характерно е, че дори и във формата на традиционните импровизации в ритмична проза при смърт или при други случаи елегичните настроения срещат съпротивата на църквата, както това личи от произведенията на най-крупните византийски поети: Ефрем Сирин, Андрей Критски, Йоан Дамаскин, Теодор Студит. Въпреки специфичната за времето отчужденост от елегизма старата българска литература познава доста плачове. Дамаскинската книжнина на XVIII в. също включва няколко произведения от този вид.²

По-интересни с оглед нашата конкретна задача — генетическо проучване на литературните форми — са плачовете, възникнали в старата българска литература по време на турското нашествие през края на XIV и началото на XV в.: риданията на Григорий Цамблак («Похвално слово за Евтимий», «Разказ за пренасяне мощите на св. Параскева от Търново във Видин и Сърбия»), на Йоасаф Бдински («Похвално слово и житие на Филотея»), на Константин Костенечки («Житие на Стефан Лазаревич»), на автора на българската хроника от XV в., на Дим. Кантакузин («Житие и похвала на Иван Рилски», «Молитва към Богородица»), Под напора на мъчителните чувства, възникнали от непоправимата

¹ Показателно е, че византийските поети се увличат в химната и почти напълно изоставят елегията. Изследователите назовават само две произведения от този вид: «*eis ton maitalon plon*» — едно доста дълго (262 стиха) елегично наблюдение над суетата на света, създадено от Григориос Пизидес през втората половина на VII в., и написаната от М. Акиминатос почти 600 години по-късно «Елегия за гр. Атина». Срв. W. Rehm, *Europäische Romdichtung*, 2 Aufl., München, 1960, S. 57; F. Gregorovius, *Geschichte der Stadt Athen*, 4 Aufl., Basel—Stuttgart, 1962, Bd. I, S. 243.

² Д. Петканова-Тотева, цит. съч., стр. 26—27.

загуба, старобългарският писател не е в състояние да добие необходимата за елегичния начин на изживяване вътрешна дистанция спрямо нещастieto, която да уталожии афектите, да приглуши риданието и да направи възможно елегичното съзерцание на загубеното. В плаحوвете наблюдаваме внушения от вдъхновението и техниката на библейските ридания (най-вече плача на Йеремиа, но също плаحوвете на Исай, Йезекиил и някои псалми на Давид). Общото в тези творби, извикани от афекта на скръбта с цялата острота на изживяванията и възбуждението, е преди всичко концепцията, основното видение — плачът за родината, за поруганата земя: «Тогава, о, тогава не остана място в цялата тази страна, дето да не се чува тъжният глас на риданията и воплите, които нимаха равни на себе си, с които дори целият околн въздух се изпълни. . .» («Житие на Стефан Лазаревич»).

Отзвучи от горестта на тези плаحوве, които имат интересна успоредина с цикъла от произведения, възникнали във византийската литература след превземането на Константинопол от турците, срещаме през Възраждането у Паисий и Бозвели и в гръцките и сръбските патриотически тъжачки от края на XVIII в. и началото на XIX в.¹ След като най-големият удар на бедствието, което позволява само глухи въздишки или стонове, е отминал, изгубеното може да се наблюдава от известна дистанция. Душата добива повече настрояние и пространство да съзерцава миналото и сама да се измами с романтичното очарование, в което то се разкрива. Паисий оплаква гибелта на някогашното държавно величие, търси и почита спомена за миналото сред разрухата на настоящето и така подготвя бъдещите времена на утеша и въздигане на народния дух. Минало и настояще, радост и страдание, сила и слабост се проникват взаимно в тази романтично-патриотична носталгия, която представя най-благородният вид елегическо чувстване. Елегически ноти срещаме и преди Паисий, например в стиховете, поясненията и историческите бележки на Христофор Жефарович към герба на България в «Стематографията» от 1741 г.:

«Народ вящие силами, неже разумом славен... и яже иногда многжайших королевств богатства и корони Восточного царства превращаще и Тракийску луну весма попираше, ныне турскую принизна робыня.»

В приписките от 1734 г. Партений Павлович споделя подобни настроения, изникнали от наблюдения на църкви, обърнати в джамии, на изгорели манастири и мощи на светци, а също и от разглеждане на документи от българското минало като запазения хрисовул, даден на Рилския манастир от Ив. Шишман. В автобиографията си от 1757 г. Павлович бележи:

«Многи бо наши прекрасни церкви восхитили... У Нишу граду красну и велику церкву восхитили и держат. И вместо наших молитв и служб, северныя турецкия молитвы терпит долготерпеливый господ.»

У Паисий носталгията за миналото отечество изпъква с по-голяма интензивност. Нещо болезнено-приятно има в това съзерцание на историческото минало сред живата мъка на настоящето и надеждите за възобновата на загубеното държавно величие: «По мало снадеше ме... жалост по рода своего болгарского...»

Историко-романтичната носталгия, уведена от Паисий, става едно от най-трайните и значителни жизнени настроения през Възраждането. Един от първите, които стоят под внушенията на «История славянобългарска», йеросхимонах

¹ Срв. публикациите на К. Krumbacher, *Eir dialogischer Threnos auf den Fall von Konstantinopel*, München, 1901; A. Ellissen, *Anaekten der mittel-und neugriechischen Literatur*, III Theil, Leipzig, 1858; E. Legrand, *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellén.*, Nouv série, vol. 5 (1895), p. 85—100.

Спиридон, пише в предговора към своята «История вкратце о болгарском народе словенском» в елегически разчувствуван тон:

«... но видевше я такового прежде бывшего славного народа, сиреч, царскаго и патриаршескаго... в такоево забвение и уничижение крайное пришедша, яко ни одному и не толико от простых, но и от учених людей не знати... сожалел я о своем народе...»¹

Това настроение срещаме после у Н. Бозвели, К. Фотинов, В. Априлов, Д. Чинтулов, Г. Раковски. Покрай произведението на Паисий и личните изживявания при вида на развалините на славното някога минало въздейства и историческата романтика на Юрий Венелин, съчетал в своите трудове филология, история и поезия.

Това изживяване, в което се кръстосват исторически спомени, емоции, по-обща идеи за минало и настояще, предчувствия за бъдещето, възприятия от съвременната действителност, е вътрешна предпоставка за възникване на първите елегии във възрожденската литература. Разбира се, начинът на изживяване все още не определя литературния вид. Едва когато се явяват поетически надарени личности, потърсили в прояснено съзнание определена художествена форма, в която такива настроения могат да намерят по-висок и постоянен израз, се появяват и първите творби в българската литература от този вид. Публицисти като Г. Раковски, заели се да пишат елегии по силата на своята воля и от патриотически съображения, поети като Д. Чинтулов и П. Р. Славейков, имат пред очи определени гръцки, сръбски или руски образци, откъдето усвояват мотивите, стила и техниката на елегията.

8. ПАТРИОТИЧЕСКА ТЪЖАЧКА. Пръв дал израз на новия елегичен начин на чувствуване, Паисий не обработва елегията. Елегичното избликва най-силно в един плач по славното минало на България.

Паисий е чел житието на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки с разказа за първите години след робството, с мрачните видения и дълбокото страдание в плача по гибелта на балканските християнски държави.² И той подзема старата традиция, за да даде първия образец на патриотическа тъжачка във възрожденската литература. Внушителният епически разказ за нравствения и социален гнет при падането на България под турска власт, за потурчените юноши, за убийствата, за превръщането на църквите в джамии, за отнемането на имотите преминава в несдържани вопли по всичко безрадостно и трагично на един голям исторически преврат в съдбата на народа:

«Тако чловеци в оно време имеяли скръб на скръб и жалост на жалост, плакали горко и жалостно по царство болгарское, тако и по свои чада матери и отци их, и сродници имеяли неутешимое ридание и воздыхание» (стр. 58).

Така Паисий увежда една форма на изображение, получила разпространение в нашата ранна възрожденска литература. Елегичните импровизации на патриотическите тъжачки се пораждат от едно понижено жизнено настроение. Преките емоционални избухвания, патетичните саморазкривания и сантименталните въздишки на тези плачове издават темпото на неугледали чувства при явна тенденция да се въздействува върху съвременниците. Летописци от времето на гръцката завера, като монасите Никифор и Йеротей, памфлетисти като Н. Бозвели, публицисти и книжовници като К. Фотинов и К. Огнянович, просветни дейци като Н. Рилски отреагирват в патриотически плачове своите душевни терзания, афектите на отчаяние и разочарование, за да преминат в зависимост от темперамента си към сатирични настроения, към злъчен протест срещу виновниците за злото и към нов подем на силите и нова вяра в

¹ В. Н. Златарски, История во кратце о болгарском народе словенском. Социни ся и описа ся в лето 1792 Спиридоном йеросхимонахом, С., 1900.

² Н. Драгова, Домашните извори на «История славянобългарска», стр. 324.

делото. Този активен елемент отличава възрожденските произведения от предходните форми в старата книжнина, останали при патетичните стонове на едно пасивно страдание.

*

С «История славянобългарска» започва големият преврат в темите и формите на литературните видове. Този обрат не довежда наистина бързо до по-осезателни постижения, но делото на Паисий сигурно ги подготвя, както никое друго лично начинание в тази област през XVIII в. У възрожденеца срещаме ония локални предпоставки за развоя, които обогатяват и диференцират общата верига на традицията, подготвят почвата за бъдещото литературно развитие и пътищата за образуването на видовете. Тук историческата метода намира опора и оправдание. Наченките на нов лиризъм, съчетан с дидактически и сатирически тон, както и на драматическо движение било в борбата на различни мнения, било в някои напрегнати моменти на изложението, са включени в един исторически разказ, който показва примитивно епическо въображение. Придобивките във формално-езиково и идейно-тематично отношение засягат най-вече началото на памфлета срещу елиноманията или срещу престъпните дела на гръцката духовна власт, потеклото на елегията, на патриотичната тъжачка, автобиографията и героичните исторически мотиви.